

*Мамбетова К.***БАЙЫРКЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТИ***Мамбетова К.***ДРЕВНЕКЫРГЫЗСКОЕ ГОСУДАРСТВО***К. Mambetova***ANCIENT KYRGYZ STATE**

УДК: 341.211(575.2) (0.4)

Кыргызстандын тарыхындагы ушул кезге чейин талаштуу маселелердин бири болуп Кыргыз Каганаты маселеси эсептелинет. Бул макала кыргыз элинин уруулук бирикмелеринин курамы, көрсөтүлгөн мезгилдеги этносаясий процесстер, Кыргыз мамлекетинин саясий ишмерлери, Барсбектин мамлекеттик башкаруудагы орду жөнүндө маселелерге арналган. Кыргыз мамлекетинин улуу инсандарынын сиңирген эмгегинин аркасында Кыргыз Каганатынын территориялык ээлигинин Тянь-Шанга чейин кеңейиши байкалып, бийлик жүргүзүп жаткан мезгил “Кыргыз улуу державасы” деп аталып калган. Енисейлик кыргыздар мамлекетти эң жогорку аскердик жана административдик жетекчилер менен камсыз кылышкан. Алар Кытайдын жана башка коңиу өлкөлөрдүн башкаруучу үйүрү менен династия аркылуу да нике мамилеси аркылуу байланышта болушкан. Сексен жылдан кийин Кыргыз Каганаты Монголиядагы өз аймагынан айрылды. Енисейлик кыргыздар отурукташуусунун эки негизги аймагын Жогорку жана Ортоңку Енисейде, ошондой эле Алтай менен Иртышта сактап калышкан. Андан кийин енисей кыргыздары бир нече бутактарга бөлүнүп кетишкен.

Негизги сөздөр: Кыргыз, Кыргыз каганаты, уруулук бирикмелер, Барсбек, кыргыз улуу державасы, мамлекет, этносаясий процесстер.

Одним из дискуссионных вопросов в истории Кыргызстана до сих пор является вопрос о Кыргызском каганате. Данная статья посвящена вопросу о составе племенных объединений кыргызов, этнополитических процессов указанного периода, политическим деятелям Кыргызского государства, роли Барсбека в управлении государством. Благодаря заслугам великих личностей Кыргызского государства, происходит расширение территориальных владений Кыргызского каганата вплоть до Тянь-Шаня, а период правления получает название “кыргызского великодержавия”. Енисейские кыргызы предоставляли государству высших военных и административных руководителей. Они считались связанными и династично, и через брачные отношения с правящими домами Китая и других сопредельных стран. По истечении восьмидесяти лет Кыргызский каганат утратил территории в Монголии. Енисейские кыргызы сохранили два основных массива своего расселения: в Верхнем и Среднем Енисее, а также в Алтае и Иртыше. В последующем енисейские кыргызы разделились на несколько ветвей.

Ключевые слова: кыргызы, Кыргызский каганат, племенные объединения, Барсбек, кыргызское великодержавие, государство, этнополитические процессы.

One of the controversial issues in the history of Kyrgyzstan is still the issue of the Kyrgyz Kaganate. This article is devoted to the question of the composition of the tribal associations of the Kyrgyz people, ethno-political processes of the specified period, political figures of the Kyrgyz state, the role of Barsbek. The merits of the great personalities of the Kyrgyz state, there is an expansion of the territorial possessions of the Kyrgyz Kaganate up to the Tien Shan, and the period of rule is called “Kyrgyz great power”. The Yenisei Kyrgyz provided the state with the highest military and administrative leaders. They were considered to be connected both by dynasty and through marriage relations with the ruling houses of China and other neighboring countries. After eighty years, the Kyrgyz Kaganate lost territory in Mongolia. The Yenisei Kyrgyz have retained two main areas of their settlement: in the Upper and Middle Yenisei, as well as in the Altai and Irtysh. Subsequently, the Yenisei Kyrgyz split into several branches.

Key words: Kyrgyz kaganate, tribal associations, Barsbek, Kyrgyz great power, state, ethno-political processes.

Кыргыздар байыркы элдердин бири. Кыргыз эли, анын мамлекети жөнүндө “Кытай тарыхынын атасы” Сыма Цянь б.з.ч. 99-жылы жазып бүткөн “Тарыхый жазууларында” алгачкы жолу “Гэгунь” деген терминде көрсөткөн. Сыма Цянь б.з.ч. 201-жылы гунндар катуу салгылашуулардын натыйжасында Гэгунь падышалыгын басып алгандыгын жазат [1, 213-б.]. Тарыхта биринчи жолу аталган, ошол Гэгунь кытай транскрипциясындагы кыргыз деген терминди билдирген биринчи сөз болгон. Белгилей кетүүчү жагдай, бири-биринен ажырагыс байланышта болгон кыргыз этноними менен кыргыз мамлекети жөнүндөгү эки баа жеткис алгачкы маалымат белгилүү бир тарыхый окуяга байланыштуу, белгилүү бир убакытка чогу жазылып калган.

Гунндар чапканда (б.з.ч. 201-ж) кыргыздар Саян тоо кыркаларынын түштүгүндө – азыркы Түндүк Батыш Монголиядагы ушул кезге чейин – Кыргыз Нур деп аталган көлдүн аймагында жашашкан [2, 126-б.].

Гунндардын 150 жылга созулган бийлигинин кысымы астында кыргыздар жер которууга аргасыз болгон. Алар Түндүк Батыш Монголиядан Гянь (б.а Кем-Эне Сай) дарыясынын жээктериндеги Хакас-Минусин (түркчө Миңсуу) ойдуңуна сүрүлүүнүн натыйжасында ушул жерде динлин уруусунун укум-тукумдары менен аралашып Гянгуь этносунан айланган. Кыргыздар жашаган жерлер Гянгуьндардын өлкөсү деп аталып калган.

Байыркы кытайдын негизги жазмаларында кыргыздарды: Хань тексттеринде – Гэгунь, Гяньгунь, Цзянь-гунь, Тан тексттеринде – ся-цзысы, Юань тексттеринде – цзилицзисы деп жазышкан. Мындан тышкары кыргыздар Гегу, Кигу, Цигу, Хегусы, Хагас, Хакас, Хягясы, Киликкидзы деп жазылган тарыхый булактар бар. Ар кандай мезгилдеги фонетикалык ар башка варианттарда айтылгандыгына карабастан жогорудагы кытай терминдери “кыргыз” деген этнонимди гана билдире тургандыгын атактуу орус окумуштуулары Н.Бичурин жана В.В.Бартольд, белгилүү француз окумуштуулары Ю. Клапрот, Э. Шаванн, П.Пельо, кийинчирээк С.Е. Яхонтов жана П.Пуллейбленк сыяктуу көрүнүктүү синологдор тарабынан илимий жактан бекем далилденген.

Ошондой эле байыркы түрк таш жазууларында (VII к) кыргыздар так “кыргыз” деп жазылган. Гректердин жазмаларында (VI к) “хергис”, “хиргир”, араб-перси (IX-XII кк.) булактарында – “хергис”, “хиргис”, “кыркыр” деп кезигет.

Биздин замандын I кылымынын ортосунда гунндардын империясы кулагандан кийин байыркы кыргыздар алардын үстөмдүгүнөн биротоло бошонуп, эркиндикке жетишип, өздөрүнүн коомдук-саясий турмушун жогорулатууга мүмкүндүк алышкан. Ошол мезгилден тартып кыргыздардын коомдук өнүгүшүнө саясий зор окуялар болуп, бир нече кылым бийлик кылган чон кыргыз уруу бирикмеси түзүлө баштаган. Кыргыздардын алгачкы уруу бирикмеси болжол менен биздин замандын I кылымында түзүлгөн. Ал бирикме негизинен кыргыз, теленгит жана усун уруу топторунан турган. Теленгит уруусу байыркы динлиндердин тукуму болуп, Байкал көлүнүн батыш жээгинде орношкон. Алардын дагы бир бөлүгү “кыргыз” Кем Кемжүт (Эне-Сай) жерлеринин калың токойлорунда жашашкан.

Ал эми усундар болсо Иле, Талас өздөрүнүн боюнда Ысык-Көлдүн жээктеринде кыргыз уруулары менен бирге жашашкан. Ошондуктан усундардын бир бөлүгү кыргыз уруу бирикмесинде усун деген ат менен кала берген. Биздин заманга чейинки доордогу

Эне-Сай жана Теңир-Тоолук кыргыздар менен усундардын окшоштугун Н.А. Аристов болжолдоп, усундардын “чыныгы элдик аты” “дайыма кыргыз болгон” деп жазган. [3, 10-б.] Бул мезгилде кыргыз уруу бирикмесинин негизин түзгөн кыргыздардын өзү да бир нече урууга бөлүнгөндүгү белгилүү. Орус окумуштуусу В.Радлов Эне-Сай кыргыздары Теңир-Тоого көчүүдөн мурда эле Мундуз, Саруу, Кушчу, (Кутчу) деген уруулардан тургандыгын жазган [4, 18-б.] Байыркы кыргыз уруу бирикмесинин курамында азыркы карагас, хакас (какас), шор жана алтай топтору да болгондугу жөнүндөгү маалымат бар.

Эне-Сай кыргыздары Тува уруу бирикмесин түзүүгө да чоң салым кошкон. VI кылымда Эне-Сай кыргыздарынын чыгыш бөлүгү (Селенга менен Хуанхи өрөөнүндө жашаган кыргыздар) Тува уруу бирикмесине карашкан. Ал эми Эне-Сай, Ангаранын жээгиндеги жана Теңир тоонун тегерегиндеги кыргыздар төөлөс уруу бирикмеси болгон. Бул мезгилде көпчүлүк төөлөс уруу бирикмесине кирген. Кыргыздар ушул уруу бирикмесиндеги уруулардын ичинде бир кыйла өнүккөн эл болгон. Анткени алар “өнүгүүнүн интенсивдүү жолунда турган”. Төөлөстөр ак сөк уруулар экендигин көптөгөн изилдөөчүлөр белгилеген.

V-VI кылымдардагы уруу-феодалдык согуштардын натыйжасында көптөгөн уруулардын аттары гана тарыхта калып, өздөрү башка урууларга ассимиляцияланып, этнос катары жоюлуп кеткен. Ал эми кыргыз этносу өзүнүн тарыхтагы атын гана сактап калбастан, коомдук-саясий өнүгүштө жаңы баскычка жогорулаган. I кылымда мурдагы кыргыз урууларынын бирикмесинин ордуна Кыргыз каганаты түзүлө баштаган. Бул каганат кыргыз тарыхындагы эн алгачкы күчтүү көчмөн феодалдык мамлекет болгон. Өкүнүчтүү нерсе бул каганат кайсы жылдары жана аны кандай адам түзгөндүгү жөнүндө анык, так маалымат жок. Татар окумуштуусу Ади Атласов өзүнүн “Сибир тарыхы” (Казан 1911) деген китебинде VI кылымдын сонунда, кыргыздар өтө күчтүү мамлекет курган. Анын чек арасы чыгышта Байкал көлүнө Түштүктө Чыгыш Туркестанга чейинки аралыкка созулган” - деп жазат. “Мамлекетинин башчысын Ажо деп аташкан”. Ажонун негизги белгилери-ордосуна орнотулган мамыга туу сайылган жана ал алтын менен жээктелген, төбөсү шоңшойгой баш кийим кийген. Хан ордосу мыкты бекемделген. Мамлекеттик кызмат адамдары алты баскычка бөлүшкөн. Ажонун кол астында Бойла (вазир), Тутук (эл төрөсү), Ага-Төрө, Төрө-Сангун (аскер башы). Таркан элтебер (аймак бийлери) иштешкен. Аскер бардык уруулардын бойго жеткен

адамдары тартылган. Ошол кезде Кыргыз мамлекетинин куралданган аскерлеринин саны 80 миңге жеткен. Кыргыз мамлекетинин мыйзамдары өтө катуу болгон. Мисалы согуштан качкандардын, элчилик милдетин так аткарбагандардын, мамлекет башчысына туура эмес кеңеш бергендердин, ошондой эле ууру кылгандын башы кесилген. Баласы уурудук кылса, анын кесилген башы атасынын мойнуна илинген. Атасы өмүр бою көтөрүп жүрүүгө аргасыз болгон.

Жогорудагы мыкты башкаруу бийлиги, мамлекеттик бийликти башкаруучулардын өз милдеттерине жоопкерчилиги, өлкөдөгү бекем тартип, машыккан, жакшы куралданган күчтүү аскер, жогорку деңгээлдеги элчилик дипломатия чоң роль ойноп, Кыргыз каганатынын жогорулашына шарт түзүп, коомдун өнүгүшүнө гарантия болгон. Кыргыз каганатын негизинен алгачкы кыргыз уруу бирикмесииндеги багыш, бугу, адыгей (адыгине) мундуз, саруу, кушчу, сагый, жети бөрү, кызай, челей, көбөк, жалдаң уруулары түзгөн.

Кыргыз мамлекетинин эл аралык абалы анын түштүктөгү коңшуларынын саясий карым-катнаштарына тыгыз байланыштуу болгон. VII кылымдын 30-жылдарына чейин кыргыз каганаты Чыгыш түрк каганатына көз каранды болгон. Аны 630-ж. Тан династиясы убактылуу жойгон соң, кыргыздар кыска убакыт болсо да эркиндик алышкан. Бул мезгилде кыпчактардын ата-бабалары болгон Сир (сеяньто) уруулары күчөгөн. Чыгыш түрк каганатына каршы согушта (630-ж.) Сир уруусунун башчысы 70 миң аскери менен кытайларга жардам берген. Чыгыш түрк каганаты жоюлган соң 630-ж. Сир каганаты түзүлөт. Сирлердин каганы Йенчу Билге кыргыздардын жерлери басып алып, аны өзүнүн акими элтебер аркылуу башкарган. 645-ж. Сир бийлигине каршы уйгур, баркут, тонза уруулары көтөрүлүш жасап, Сирлерге катуу сокку урган. Бул каганаттын ичинде баш-аламандыкты пайда кылган. Ушундан пайдаланып, 646-ж. кытай аскерлери Сирлердин территориясын басып алып, ал каганатты жойгон. Ушул 646-ж. баштап кыргыздардын күчү жогорулап, кытай менен мамилелер калыбына келет.

648-жылы Кыргыз акими Ишбара Ажан Тан империясынын борбору Чань-Ань шаарына барат. Падыша Таң Тайзун аны өтө чоң салтанат, кадыр-барк менен кабыл алат. Ишбара-Ажан Кытай падышасына көп баалуу тартуулап, андан кыргыздардын Тан империясынын курамына кабыл алууну өтүнөт. Бул өтүнүч Кытай тарабынан кабыл алынат да, падыша Тайзун Ишбара Ажанга сол канат коргоочу Баш Сангун (ага генерал), Кыргыз Тутук (Эл төрөсү) деген жогорку даражадагы титул берген. Ошондон баштап, Эне

Сай кыргыз райондору Тан империясынын курамында болгон. Эки мамлекеттин ортосундагы саясий биримдик 648-жылдан 758-жылдарга чейин созулган. Кыргыз каганаты Кытай падышалыгынын курамында анын закондорун аткаруу менен, өзүнүн салт закондорун колдонуп, мурдагыдай эле чет мамлекеттер, башка коңшу-уруулар менен өз алдынча ар түрдүү байланыштарды, айрыкча соода сатыктарды жүргүзүп, өз алдынча аскер күтүп, өз аймактарын коргоо менен Кытайдын түндүк чек арасын да коргоп турган.

Тан империясы Чыгыш Түрк каганатын жойгон соң (630-ж), Батыш Түрк каганатын да жок кылууга даярданган. Көптөгөн жылдарга созулган Кытай аскерлеринин жортулдарынын натыйжасында 657-жылы Памир тоолорунун тегерегиндеги жерлер, Тенир Тоодогу кыргыз уруулары Кытай бийлигине өткөн. Бул жердеги кыргыз урууларынын Тан империясынын бийлигине өтүшү Кытай менен Эне Сай кыргыздарынын саясий биримдигин бекемдеген.

Бирок VII кылымдын 70-жылдарында мурда жоюлган (630-ж) Чыгыш Түрк каганатынын жаңы муундары күчкө келип, 682-ж Кутлук Илтерес кагандын жетекчилиги менен Экинчи чыгыш түрк каганатын (“Кутлук Түрк каганаты”) түзгөн. Бул каганат менен Кыргыз каганатынын ортосунда жоолашуу болуп турган. Себеби, Экинчи чыгыш түрк каганатына кыргыздардын Тан империясы менен жакшы мамилеси жаккан эмес. Ошондуктан, түрктөр кыргыздардын Кытайга каршы багыттоого, аларды өз тарабына тартуу үчүн бардык аракеттерди жасашкан.

Бул учурда кыргыздарды ажо Барс-бек башкарган. Белгилей кетүүчү нерсе, анын аты бүгүнкү күнгө чейин жеткен тарыхтагы кыргыздын биринчи ысымы. Барсбектин кайсы жылы төрөлгөндүгү жана кайсы жылы каган болгондугу жөнүндө маалымат жок. Ал байыркы кыргыздардын башкаруучу Умай-бек тукумунан чыккан. Барс-бек атасынан эрте жетим калат. Анын төрт бир тууганы болгон. Ал үй-бүлөдөгү ортончусу эле.

Анын агасы жана иниси болгон. Барс-бек жаш кезинен тартып эле чыйрак өсүп, жөө жана ат үстүндөгү оюндардан эч кимден жеңилген эмес. Куш салып, тайган менен аңчылык кылууну жакшы көргөн. Жаштар арасында зор кадыр-баркы бар жигит болгон. Татаал тышкы саясий кырдаалдын шарттарында кыргыз мамлекетинде биринчи орунга Барс-бек көбүнчө өзүнүн жекече сапаттарынын аркасында көтөрүлгөн. Эр жетип, жол башчы болгондон тартып, ал адилеттиги, акылдуугу, көрөгөч, эл ишенген мамлекеттик саясий ишмердиги, даанышман дипломат жана тайман-

бас жоокер, балбан-алптыгы менен элдин сүймөнчүлүгү болуп калган. Анын жогорудагы зор сапаттарынын натыйжасында VII к. сонунда кыргыздар өздөрүнүн курултайында Барс-бекке Ынанчу Алп Билге каган деген титул берип такка отургузган. Бул окуя экинчи түрк каганатын эрегишке чакырып, Борбордук Азияда кыргыздардын үстөмдүк кылуу аракетин ачык жарыялагандыкка жаткан.

Барсбек хан тагына отурган учурда Экинчи түрк каганаты Тан династиясына каршы күрөштү ийгиликтүү жүргүзүү үчүн кыргыздарды өз тарабына тартууга бардык аракеттерин жумшаган. Ушул максатта Илтерес кагандын кызы Канайымды Барсбекке күйөөгө берип, анын кагандык даражасын түрктөр тааныган. Кыргыздар менен түрктөрдүн ортосундагы мамиле Кутлуг Илтерес каган өлгөндөн кийин (693-ж.) курчуйт. Анын тагын иниси Капаган каган ээлейт (693-716-жж.).

Ал кыргыздардын коркунучун биротоло жок кылуу үчүн көп аракеттенген. Бирок түрктөрдүн Эне Сайга жасаган биринчи жортуулдары ийгиликсиз аяктаган. Айласы кеткен Капаган 706-жылы Барс-бекти Тан империясына бирге согушууга кыстайт. Бирок Кыргыз каганы ага макул болгон эмес. Ошондон Капагандын кыргыздарга нааразылыгы ого бетер күчөйт. Түзүлгөн татаал кырдаалды текшерип Барс-бек өз өлкөсүн көз каранды эместиги үчүн түрктөргө каршы активдүү тышкы саясий-дипломатиялык иштерди жүргүзгөн. Ал 707-709-жж. түрктөр менен согушуп жаткан Кытайга эки жолу элчи жи-берген. Барсбектин түрктөргө каршы союз түзүү дипломатиялык аракети Чүй өрөнүндөгү Түргөштөргө да жеткен. Ал жакка Ичерги Эзген баш болгон элчилик барган. Ошентип, 709 жылы түрктөргө каршы кубаттуу коалиция түзүлгөн. Ага Кыргыз, Түргөш каганаттары жана Тан империясы кирген. Бул союздун башкысы кыргыздар болгон. Ошол учурда Борбордук Азияда түзүлгөн саясий кырдаалды, Түрк каганатынын эң көрүнүктүү саясий ишмери, аскер башчысы Тон-Йокук мындайча баалаган: “Табгач (Кытай) ханы жообуз эле. Он ок ханы (түргөштөр) жообуз эле. Бирок баарынан да күчтүү кыргыз ханы жообуз болду”.

Түрктөр союздаштары бирден жок кылуунун айла-амалын издешкен. Жогорудагы Тон-Йокук сөзүнөн кийин түрктөргө эң коркунучтуу күч Кытай менен түргөштөр эмес, Барсбектин жоокерлери болгон. 709-жылы Түрк аскерлери Эне Сайдан өтүп, кыргыздарга союздаш болгон Чик жана Аз урууларын багындырып, Туваны басып алып, аны кыргыздарга каршы чабуул жасоого плацдарм кылышкан. Түрктөрдүн коркунучун сезип, кыргыздар Тувадан Эне Сайга

келүүчү кокту-колоттогу жолду катуу тосмологон (анын урандыларынын изи азыркыга чейин сакталган). Бул тосмодон эч бир аскер өтө алмак эмес.

Барсбек Саян тоосунун белгилүү ашуу-белдерин ээлеп, союздаштарынан жардам күткөн. Бирок түргөштөр да, Кытай да кыргыздарды колдобогон. Себеби, алар да өздөрүнүн чек араларын коргоонун камыш көрүшүп, Барсбекти жалгыз калтырышкан.

Ушундан улам Барсбек коргонуу саясатын өзгөртүүгө аракет жасайт. 710-ж. күзүндө ал Тибетке элчи жиберет (Тибет Тан империясына жана Түргөштөргө жоо болгон). Элчиликте кыргыздын күчтүү тасыккан дипломаты Эрен Улуг жетектеген. Эрен Улуг кыргыздардын чет өлкөлөрдөгү төрт элчилигине катышкан. Ошон үчүн Барсбек анын элчилик дипломатиялык ишмердигин жогору баалаган. Эрен Улугдун Тибетке элчилиги жөнүндө Барс-бек кытайларга билдирген эмес. Бирок көчмөндүү шартта, ал жөнүндө (узун кулак аркылуу) атайын кабар кеңири тараган. Бул түрктөрдү коркутуудан мурда, Кытай, Түргөштөрдүн согуштук аракеттерин жандандырган. Бирок, Барсбектин жасаган бул аракети кеч болуп калган. Эрен Улуг белгисиз себеп менен чоочун жерден өлгөн. Тибет Барсбекке союздаш болбой калды. Кытай менен түргөштөр түрктөргө каршы чыгышпады. Ушундан пайдаланып аз уруусунан жол билген адам таап, анын жардамы менен Минусин өрөөнүндө Саян тоосунун жашыруун жолдору аркылуу өтүп, 710-711-жылдардын кышында түрк аскерлери күтүлбөгөн жерден кыргыздарга кол салат. Бул жортуулду тасыккан карыя аскер командачысы Тон-Йокук жетектеген. Ал жортуулга келечектеги Билге каган жана эр жүрөк ханзада Култегин катышкан. Биринчи салгылашуу тун ичинде болгон. Бул жортуул жөнүндө Тонүкөк мындайча баяндаган... Биз “кыргыздарды эч нерседен капарсыз уйкуда жатканда бастык. Найзалар менен жол ачтык... Аман калган кыргыздар, качпай тик туруп кармашты” [5, 78-б.]. Бул түндөгү кыргында кыргыздардын негизги күчү талкаланган. Кыргыздардын аман калгандарын Барсбек Сунга токоюна жыйнап душманга каршылык көрсөтүүгө аракет жасайт. “Каны аскер жыйнап келди. Каганы менен Сунга черинде салгылаштык, аны өлтүрдүк, элин, малын алдык”. Сунга чериндеги согуш үч күнгө созулуп, кыргыздар жеңилүүгө аргасыз болушкан. Душман Барсбектин сөөгүн табууга далай аракет жасашат, бирок аны табышкан эмес. Барсбектин сөөгүн туугандары да элдик салт боюнча көмө алышбай, молю таш орнотуп, анын бооруна арман кошогу чегешет. Кийин, түрктөр салт боюнча 716-жылы өлгөн Капаган кагандын күмбөзүнүн жанына жеңилген жоолорунун сырттаны катары

Барсбектин балбал ташы коюлуп, кыргыз ханынын келбети түшүрүлгөн. Ал эми 732-жылы Култегиндин таш эстелигине Барсбектин аты жазылат.

Сунга чериндеги жеңилиш кыргыздар жана алардын мамлекети үчүн оор жоготуу болгон. Ошондон кийин кыргыз жоокерлери Борбордук Азиядагы согуштарга катыша алган эмес. 745-жылга чейин Кыргыз мамлекети Экинчи чыгыш түрк каганатына көз каранды болуп калган.

Адабияттар:

1. Джуманалиев Т.Д. Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана. Т.1. - Б., 2007. - 312 с.
 2. Бартольд В.В. Кыргыздар:Тарыхый очерк. // Кыргыздар. 2-т. - Б., 1993.
 3. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. - Б., 2001.
 4. Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника / Пер. с нем. К.Д. Цивиной и Б.Е. Чистовой, примеч. и послесл. С.И. Вайнштейна. - М.: Наука, 1989.
 5. Радлов В.В. Труды Орхонской экспедиции. Атлас древностей Монголии.
 6. Издан по поручению Академии наук, выпуск четвертый, табл. CV-CXVIII.
 7. Тургуналиев Т. Древнекыргызская кочевая цивилизация. // Наука, новые технологит и инновации Кыргызстана №12. 2016. С.195-202.
-